

Mezquitalaan 120
1064 NS Amsterdam

Telefoon 020 69 90 067
E-mail harriethwv@planet.nl

Girorekening 95.22.133
KvK 301.87.441

HAAKMA WAGENAAR & VAN DEN BRINK

RESTAURATIE GEWELFSCHILDERINGEN

De in 2007 hervatte restauratie van de gewelfschilderingen in de Lebuïnuskerk. III. Het werk in de noordbeuk van het schip, september 2008 – 24 februari 2009.

De steiger in de noordbeuk

Omdat het gewelf in de noordbeuk ongeveer twee meter lager ontspringt dan het gewelf in de zuidbeuk, ligt de vlak boven de kapitelen aangebrachte vloer op de steiger ook een trapstuk lager. De kruin van het gewelf ligt ongeveer op dezelfde hoogte als in de zuidbeuk zodat de rolsteigers op de steigervloer hier hoger moesten worden opgebouwd. Aan de kant van de scheibogen en aan beide koppen van de steiger werden tot aan het gewelf doorlopende stofschermen opgebouwd om te voorkomen dat in de kerk aanwezig stof weer als van boven afgedaald bouwstof zou worden gezien. De herstelwerkzaamheden die hier nodig bleken te zijn, maakten die voorziening bovendien onmisbaar.

Nadere kennismaking met het gewelf in de noordbeuk

Net als de overige na de zuidbeuk gebouwde gewelven, bestaat de daarop aangebrachte decoratie uit lofwerk dat ontspruit bij de aansluitingen van de ribben. In vijf van de zes gewelfvelden is op de westelijke gewelfkappen een reformatorische vermaning aan deze versiering toegevoegd. In het meest westelijke gewelfveld wordt deze plaats ingenomen door de in minuskels geschreven datering van de gewelfbouw. De vroeger al opgemerkte ijzeren beugels om de ribben in de eerste en de laatste twee gewelfvelden blijken van nabij bekeken uit zwaar smeedwerk te bestaan. De nadere kennismaking leverde nog meer verrassingen op. Veel van het lofwerk stamde van de in de jaren vijftig voltooide restauratie en de daardoor deels bedekte schildering bleek te bestaan uit lofwerk van verschillende datum. Dit alles hangt samen met de gebrekkige aanleg van het gewelf. Een zwak punt daarin is dat de ribben elkaar niet ontmoeten bij een verzwaarde sluitsteen maar in een miniem blokje kruisen of samenkomen. Toch zijn deze blokjes verticaal doorboord ter wille van de bevestiging van gewelfschotels. Een fout in de bouw is de ligging van deze punten. De snijpunten op de lengteas van de beuk liggen veel hoger dan de snijpunten op de dwarsas. In het vijfde gewelfveld is dit verschil 93 cm. De door de ribben gevormde middenruit kan daardoor geen druk opvangen. De op de lengteas geplaatste snijpunten liggen bovendien ongeveer 1.70 m. boven de top van gordelribben zodat de verbindende nokribben een grote lengte kregen en onder een steile hoek op de gordelribben rusten en daarvan gemakkelijk kunnen afglijden. Deze tekortkomingen in het gewelf verklaren de vele reparaties die hier herhaaldelijk moeten zijn uitgevoerd, niet alleen dat ijzerwerk maar ook de grote stukken vernieuwd of bijgewerkt pleisterwerk.

De mankementen in het gewelf

Met de ijzeren beugels en krammen zijn ribben gespalkt aan op het gewelf gelegde balkjes en sparren. Hiermee is voorkomen dat de ribstukken, waarvan de voegen aan onderzijde breder dan boven zijn, naar beneden konden vallen. De verbinding van ijzeren beugels en de daarmee geborgde zandstenen ribben bestond uit tussengeschoven houten wiggen die rondom waren afgestreken met specie. Door krimp van het hout waren vele wiggen losgeraakt. Om het zuidelijke sluitsteentje in het vijfde gewelfveld te ontlasten en tegen breuk te beschermen, was hieronder een kruisvormig ijzer geplaatst dat eveneens aan een houten spalk op het gewelf was verankerd.

Dat het gewelf al tijdens de bouw heeft gewankeld is te zien aan de lange scheuren die evenwijdig aan de ribben liepen, bijvoorbeeld in de laatste twee gewelfvelden aan raamzijde. Onder de scheur in het zesde gewelfveld was van het tweede en het derde ribstuk de rechterhelft verdwenen. Ook dit wijst op een overbelasting tijdens de bouw. Boorgaten in de achterliggende gewelfzwik lieten zien dat de rib hier om een wapening was bijgeboetseerd met specie. Deze aanvulling zal zijn losgeraakt of verwijderd in de jaren vijftig. In de zuidelijke gewelfkappen was het metselwerk langs de muraalbogen gescheurd of gescheurd geweest en dan gerepareerd met cement en bijgewerkt met gipsspecie. Ook rondom de ontmoetingspunten van de ribben kwamen scheuren voor en met gipsspecie afgewerkte reparaties waarop het schilderwerk was aangevuld. Tengevolge van zetting en daardoor uitgelokte reparaties was de oorspronkelijke pleisterlaag op vele plaatsen gescheurd en van het metselwerk losgeraakt.

De mankementen in het schilderwerk

De overschilderingen uit de beginjaren vijftig bevonden zich direct op het oude werk of op de met gips afgestreken reparaties van de pleisterlaag. Zij pasten in vorm noch in kleur bij het oude schilderwerk waarvan de vormgeving kennelijk slecht bekeken en niet begrepen werd. Maar het waren niet alleen deze retouches die slecht op het oude werk aansloten. Ook het oude werk bestond op enige plaatsen uit niet bij elkaar horende stukken lofwerk. De verklaring hiervoor is weer te vinden in de reparatiegeschiedenis van dit gewelf.

Na grondig herstel van scheuren in de gewelfkappen en het plaatsen van ijzeren beugels om de ribben blijken de schilderingen plaatselijk te zijn vernieuwd op een sauslaag waarmee reparaties en omliggend pleisterwerk werden bedekt. Tijdens de vorige restauratie werden de in de 19^e eeuw weggewitte schilderingen blootgelegd. Daarbij kwamen delen van de jongere schildering in het zicht als deze zich bevonden op een vroeger gerepareerd stuk pleisterwerk. Waar de jongere versie het restant van de oorspronkelijke schildering bedekte, verdween die overschildering met de bedekkende lagen witkalk en onstonden stukken lofwerk die waren samengesteld uit delen van twee versies.

Bij reparaties die eerder werden uitgevoerd in het totaal-witte stadium van het interieur, moeten stukken schilderwerk onopgemerkt zijn verdwenen, bijvoorbeeld bij de toppen van de muraalprofielen in de westelijke gewelfkappen. Ook de meeste van hun tegenhangers aan raamzijde waren niet meer aanwezig of door witkalk bedekt gelaten. Aan hun vroegere aanwezigheid herinnerde slechts een tijdens de vorige restauratie bijgewerkt stuk lofwerk in het eerste gewelfveld.

Tijdens de vorige restauratie is het blootgelegde beschilderde oppervlak plaatselijk overdadig met kaseïne gefixeerd, vooral in het eerste gewelfveld, maar ook al het toen op gipspleister

aangebrachte schilderwerk. Hierop was de dikke laag, inclusief de daaruit gelopen druipsporen, vergeeld.

Hoe slecht het beschadigde schilderwerk tijdens de in de jaren vijftig hervatte en voltooide restauratie werd bestudeerd, blijkt uit de tussen het lofwerk aanwezige wezens die niet werden herkend en tot lofwerk werden getransformeerd:

In de oostelijke hoek van de ruitvormige gewelfkap in het tweede gewelfveld komt het lofwerk tevoorschijn uit een omhoog gerichte drakenkop.

In de hoek van de zuidelijke gewelfkap komt uit de kelk in het lofwerk geen bloem maar een aapje met een bierpul voor de dag.

De stukken lofwerk onder "EERT GODT", eveneens in het tweede gewelfveld, worden vastgehouden door de handen van een achter de gordelrib verscholen mens of dier.

Als gezegd, waren deze bijzonderheden blindelings door overschildering in lofwerk veranderd.

In de zuidelijke hoek van de ruitvormige gewelfkap in het vijfde gewelfveld bevindt zich een vogel. Deze viel door beschadigingen nauwelijks op maar was niet bijgeschilderd, terwijl de schamele resten van door het door vele reparaties verminkte lofwerk in de andere drie hoeken met gips werden afgedekt en vervangen door uit de duim gezogen bloemfiguren.

Het nu uitgevoerde herstel

De consolidatie

De inspectie van dichtbij en vanuit de kapruimte maakte duidelijk dat de ijzeren beugels en krammen en hun verankering aan het over het gewelf gelegd hout al lang geleden zijn aangebracht, de oudste mogelijk al tijdens de bouw van het verkeerd opgezette gewelf. Nader overleg met de adviseurs voor het steen- en beeldhouwwerk van de Rijksdienst, Gerard Overeem en Hendrik Tolboom, en constructeur Wim Prinsse van Bouwtechnisch Adviesbureau Alferink en Schieveen, leidde tot de algemeen gedeelde conclusie dat het gewelf zonder deze toegevoegde versterkingen al lang geleden zou zijn ingestort. Waar nodig zou aan het ijzerwerk zelfs nog wat moeten worden toegevoegd om de houten wiggen te kunnen vervangen en enkele op scherp staande ribstukken deugdelijk vast te zetten. Andere griezelige stukken konden op de eerder toegepaste wijze met draadstaal aan het gewelf worden verankerd.

De met gipspleister afgewerkte reparaties zouden moeten verdwijnen waarna de voegen in het daaronder aanwezige metselwerk zonodig zouden worden vervangen door specie van drukvaste traskalk. In gips of ander ondeugdelijk materiaal uitgevoerde vullingen in de pleisterlaag zouden weer worden vervangen door vullingen van damp- en zoutdoorlatende cementgebonden specie. Loszittend pleisterwerk en het daarop aanwezige schilderwerk zouden op de eerder toegepaste wijze worden geconsolideerd.

De ribben

Waar ribstukken waren verzakt, zijn de losse resten van de voegspecie verwijderd en is de ruimte tussen het metselwerk en de rib gevuld met drukvaste tras metselmortel van Tübag. Hetzelfde materiaal is gebruikt ter vervanging van verzwakte voegen tussen de ribstukken. De smid heeft op de door architect Willem Smid aangewezen plaatsen de gesmede beugels voorzien van een aangelaste voet om het draagvlak te vergroten. Ter vervanging van de onbetrouwbare houten wiggen heeft hij tegen de binnenkant van enkele beugels een strook plaat-

ijzer in de lengterichting van de rib gelast. De resten van de gespletten ribstukken onder in de noordoostelijke rib in het laatste gewelfveld zijn vervangen door nieuwe ribstukken. Zoals in de eerder geconsolideerde gewelfdelen, zijn wankele ribstukken vastgezet met draadstaal in daartoe geboorde gaten en volgplaten en chemisch verhardende lijm (epoxyhars van Berner).

De gewelfkappen

Reparaties ter plaatse van scheuren in de gewelfkappen zijn weggehakt en na verwijdering van los of bros materiaal opnieuw gevuld met trasspecie. Enkele zeer zachte stenen zijn vervangen door betere. Na verwijdering van reparatiewerk in gips en losgeraakt vulmateriaal buiten de schilderingen zijn deze lacunes gevuld met de cementgebonden damp- en zoutdoorlatende specie M 60 cura van Jahn nadat oude specieresten ter plaatse tot op de baksteen waren verwijderd. Voor cosmetisch herstel van oppervlakkige schade is weer gebruik gemaakt van de kalkgebonden plamuurspecie M 120 van Jahn. Het meeste losgeraakte pleisterwerk is ditmaal vastgezet met een snel verhardende injectielijm M 30 van Jahn. Voor het vastzetten van losse delen volgens de klembandmethode werd acrylemulsie Plextol 500 van Röhm & Haas als lijm gebruikt.

De schilderingen

Technisch gezien was de restauratie van de schilderingen dezelfde als in het transept. Reparaties in het pleisterwerk werden bijgekleurd met verf die ter plaatse werd samengesteld uit kleurloze siliconenhars-emulsie Funcosil LA en droge pigmenten. Met deze soort verf werden ook de retouches in het schilderwerk uitgevoerd.

De esthetische behandeling was veel gecompliceerder door het al beschreven kunst en vliegwerk dat vanaf de bouw nodig is geweest om het gewelf in toom te houden. Niet alleen de opvallende beugels en krammen, ook de herstellingen in de gewelfkappen waardoor schilderwerk beschadigd of verdwenen is. Tenslotte waren ook de op ondeugdelijke wijze uitgevoerde herstellingen uit de beginjaren vijftig uitgelokt door de tot dan toe grotendeels door 19^e-eeuwse witkalk versluiserde lotgevallen. Er is nog iets dat met de onderhoudsgeschiedenis in verband gebracht kan worden; de aanwezigheid van de vijf reformatorische vermaningen die aan het lofwerk werden toegevoegd, niet in de tot preekkerk ingerichte middenbeuk maar in deze noordelijke zijbeuk. De in onbeholpen kapitalen weergegeven tekst leidt de beschouwer naar de Tien Geboden op de westelijke sluitwand. Zij zullen hier zijn aangebracht toen de noordbeuk in de 17e eeuw weer eens in de steiger stond voor herstel van het gewelf.

Door de reeks reparaties is de beschilderde afwerking van het gewelf incompleet. Het lofwerk tegen de zuidelijke muraalprofielen is in alle zes gewelfvelden verdwenen. Aan raamzijde resteerde nog één exemplaar dat bij nadere beschouwing voor meer dan de helft uit aanvulling van de vorige restauratie bleek te bestaan. Van de overige exemplaren aan deze kant zijn nog enkele snippers onder de witkalk teruggevonden. Chaotisch waren de overblijfsels van het lofwerk boven de boog naar het transept en op dezelfde positie er tegenover onder de datering in het laatste gewelfveld. Op beide plaatsen waren fragmenten van de oorspronkelijke decoratie en van de denkbaar nog in de 16^e eeuw uitgevoerde plaatselijke overschildering tot een stijlloos bloemstuk vermaakt. Het laatste geldt ook voor de aanvullingen binnen de ruit en de

naastgelegen zuidelijke hoek in het vijfde gewelfveld. Deze lelijke aanvullingen konden worden verward met het oorspronkelijke werk dat deels van matige kwaliteit is. Anders gezegd; de minstgeslaagde delen van het oorspronkelijke werk zouden door de aanwezigheid van die slechte aanvullingen eveneens gehouden kunnen worden voor mislukt restauratiewerk. Het maken van technisch verbeterde copieën van die verwarrende aanvullingen was daarom geen oplossing. Beter vormgegeven reconstructies in de stijl van het oude werk hadden op de genoemde plaatsen in het vijfde gewelfveld kunnen worden aangebracht maar wat was daarvan de winst? Een iets minder gehavend beeld van het laatgothische schilderwerk, maar nog steeds omgeven door de opvallende ijzers waaraan het geheel zijn voortbestaan te danken heeft. De resten van de twee versies in beide einden van het gewelf aanvullen zou het opgeven of bedekken van de helft van die resten noodzakelijk maken. Het gegeven van die oude herstelling zou daarmee weer uit het zicht verdwijnen en, als beide aanvullingen werden uitgevoerd, zou dan ook in de hele zuidelijke rij gewelfkappen en vijf van de tegenoverliggende het lofwerk boven de muraalprofielen erbij moeten worden gefantaseerd? Nee.

Er ontbreekt niet alleen schilderwerk op het gewelf. Ook de afwerking van de ribben is spoorloos verdwenen. De rood-zwarte versiering op de ring om het hijsgat suggereert de vroegere aanwezigheid van gelijksoortige manchetten maar bij geen van de kruisingen is daarvan een spoor teruggevonden en het is onbekend hoe de oorspronkelijke houten voorgangers van de huidige monochrome gietijzeren gewelfschotels eruit hebben gezien.

Gekozen is voor een herstel van alle beschadigingen binnen het oude schilderwerk, ook binnen de kleine fragmenten, zodat zij eveneens als onderdeel van lofwerk herkend kunnen worden. Het al genoemde zeer gehavende schilderwerk in de ruit binnen het vijfde gewelfveld is ook zo behandeld, verder niet in stijl aangevuld. Het maakt duidelijk dat de beschilderde afwerking van het gewelf in de noordbeuk niet meer compleet is. De ijzeren beugels eromheen laten de oorzaak zien. Dit gewelf werd niet goed gebouwd. Waarom de bloem boven het raam in de eerste travee incompleet is en er nergens aan de andere kant nog lofwerk bewaard is, zal de aandachtige beschouwer nu gemakkelijk kunnen begrijpen. Dat er naarstig naar overblijfselen is gezocht, illustreren de nu teruggevonden snippers boven enkele andere ramen.

Terug naar de ruit in het vijfde gewelfveld. Daarin was de al genoemde vogel in de zuidelijke hoek beter bewaard dan het lofwerk in de andere drie hoeken maar door enkele beschadigingen moeilijk te herkennen. Datzelfde gold voor de drakenkop, nog meer voor de aap met bierpul en voor het paar handen, die alle in het tweede gewelfveld zijn teruggevonden. Zonder aanvullende retouches zouden deze in de oorspronkelijke decoratie verwerkte attracties onopgemerkt blijven en dat zou een onaanvaardbaar gemis zijn. Daarom zijn de eenvoudig te herstellen lacunes bijgeretoucheerd en is na enige aarzeling besloten van de aap ook de rechter elleboog, de rechterhelft van zijn bierpul en zijn kop in staande arcering aan te duiden. Deze invulling was voorbereid op een copie van de calque van de bloem met het incomplete dier.

Nog enkele tijdens het werk opgemerkte bijzonderheden

Behalve de al besproken vondsten onder het verwijderde restauratie-materiaal van de jaren vijftig, zijn de volgende bijzonderheden nog vermeldenswaard:
Bij de reparatie van voegwerk kon worden vastgesteld dat de tussen de lange ribben aanwezige korte ribstukken niet tegen het metselwerk eindigen maar met een grotere hoogte in het

metselwerk zijn opgenomen. Zij bevinden zich steeds in de onderste meters van het gewelf en zullen bedoeld zijn om te verhinderen dat ribben door vervorming van de gewelkappen daarvan losscheuren. Zij zijn merendeels uit trachiet gehakt, waarschijnlijk afkomstig van de gesloopte smalle zijbeuk. Dezelfde korte ribstukken zijn overigens ook in het transept te vinden. In de oostelijke helft van de noordelijke gewelkapp van het tweede gewelfveld kwam na verwijdering van kalksauslagen het incomplete in rode verf neergezette monogram met links en rechts een A tevoorschijn. Het is onaangevuld in het zicht gelaten.

Op delen van enkele ribben zijn met strijklicht pasteus opgebrachte schijnvoegen te herkennen die na een herstelling moeten zijn aangebracht toen de ribben nog in een steenkleur met schijnvoegen waren afgewerkt, dus vóór de 19^e eeuw.

In de hoek van de zuidelijke gewelkapp in het zesde gewelfveld staan in het bijgeschilderde blad onder in het lofwerk de namen H.W. Wolters en A. Schoonderman, schilders die hiermee hun werk in 1950 hebben gesigneerd

De documentatie van het werk

Voorafgaande aan het restauratiewerk zijn alle onderdelen van het gewelf gefotografeerd. Daarna zijn alle werkzaamheden en alle stadia van het werk eveneens fotografisch vastgelegd en, naar hun aard onderscheiden, aangegeven op de plattegronden die daartoe van elk gewelfveld waren gemaakt en vermenigvuldigd. Van vele stukken lofwerk werden tekeningen naar foto's gemaakt om de invulling van lacunes vast te stellen en te kunnen beoordelen.

De uitvoerenden

Voortdurend op de vingers gekeken door de formeel betrokken belangstellenden, is het werk weer uitgevoerd door Dirk Schellaars, Nanon Journée, Aafje Bouwhuis, Clara Cremers en Trees Knapen.

Denkbeeldige wandeling door de noordbeuk na de demontage van de steiger

Eerdaags kan het werk van benedenaf worden bekeken. Hoeveel zwart spinrag er hing, hoeveel verkleurde reparaties het pleisterwerk ontsierden en hoe lelijk het lofwerk was bijgewerkt, weinigen zullen zich dat nog herinneren. Als de aandachtige bezoeker het aapje ontdekt zal hij denken daar vroeger overheen te hebben gekeken. Verplaatst hij even later zijn blik van DIENT GODT naar het volgende gewelfveld dan is de kans groot dat hij zich verbaast over de lacunes die het lofwerk in het midden daar nu vertoont. Hij vraagt er naar bij de balie waar het antwoord inmiddels bekend zal zijn. Misschien heeft hij er vrede mee, misschien ook niet.

Als de ontevreden gebleven bezoeker zijn zin zou krijgen en het lofwerk was alsnog gecompleteerd, dan is wel zeker wat degene, die hij had uitgenodigd om het met hem te aanschouwen, zou uitroepen: "Zoveel geld en moeite en die lelijke ijzeren ankers zijn niet eens weggehaald!" Nadat hij was uitgeraasd zou ook hij bij de balie vernemen hoe het met de constructie van het gewelf destijds was misgegaan. Misschien had hij er vrede mee, misschien kreeg hij slaande ruzie met zijn begeleider.

Willem Haakma Wagenaar, 21 februari 2009